

Лілія Гнатюк
Доцент, кафедри дизайну інтер'єру, ФАБД,
Національний Авіаційний університет, Київ
e-mail: liliia.hnatiuk@npp.nau.edu.ua
ORCID: 0000-0001-5853-9429

FORMATION AND DEVELOPMENT OF SACRED COMPLEXES AS DEFENSE FORPS

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ЯК ФОРПОСТІВ ОБОРОНИ

© Гнатюк Л., 2020

Анотація: в статті проаналізовано формування та розвиток сакральних комплексів як форпостів оборони. Розглянуто тип сакральних споруд, який є характерним для тогочасних суспільних відносин на землях історичної Волині в період XV–XVI стт. Досліджено розташування монастирів-фортець на стратегічно вигідному місці. Виявлено особливості вибору місця для будівництва сакральних комплексів як форпостів оборони. Встановлено тенденцію поступового переходу від нерегулярного планування оборонного ансамблю до регулярного. З'ясовано вимоги щодо модернізації сакральних комплексів з метою їх включення в оборонну систему. Виявлено закономірності формування об'ємно-просторової структури монастирів-фортець та окремих сакральних об'єктів пристосованих до оборони.

Ключові слова: сакральний комплекс, форпост оборони, монастир-фортеця, об'ємно-просторова структура, оборонна структура, історична Волинь.

Постановка проблеми

Дослідження, присвячене аналізу містобудівної архітектурної спадщини, формуванню та розвитку сакральних комплексів як форпостів оборони, обумовлене потребою охорони пам'яток історії, архітектури, культури та їх реставрації. Генезис архітектурно-просторової структури сакральних комплексів є важливим чинником при спорудженні нових сакральних комплексів та при проведенні реставраційних робіт. Саме тому історичні аспекти є надзвичайно важливими при аналізі теоретичних засад формування, як містобудівних сакральних комплексів в цілому так окремих споруд зокрема.

Дане дослідження пропонує історіографічний розгляд генези оборонних сакральних комплексів як системи в системі – складної системи взаємопов'язаних споруд у ще більш складній системі міських, історичних та політичних утворень.

Відтворення втрачених пам'яток у наш час набуває значення самостійного виду реконструктивно-реставраційних відновлювальних робіт. Саме тому, зважаючи на величезні масштаби руйнувань, яких зазнала культурно-історична спадщина України за її тисячолітній розвиток, відбудову архітектурних шедеврів, національних святинь необхідно розглядати як дієвий чинник плекання самосвідомості українського народу.

Індивідуальність та своєрідна архітектурно-просторова організація історичних містобудівельних сакральних комплексів Волині, поряд з давньою забудовою та швидким

темпом переобладнання, зміни об'ємно-планувальної структури, питання взаємозв'язків форми та середовища набирають все більшої актуальності та потребують поглибленого вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Волинь здавна привертає увагу дослідників. Її історії присвячена велика кількість літератури, виданої українською, російською та польською мовами в XIX - на початку XX ст. Але в значній частині праць історичні події викладено з позицій, котрі вимагають критичного розгляду. Необхідно також зазначити, що при важливості та значенні досліджень сакральних комплексів, які були здійснені у XIX та на початку XX століть, в більшості з них переважає описово-констатаційна методика характеризування об'єктів, а не їх аналіз.

В спеціалізованій літературі, виданій після Другої Світової війни, необхідно відзначити роботи Г.Н. Логвина, а насамперед, його дослідження архітектурного комплексу в с. Зимно.

Дослідженню споруд Острозького замку присвячена дисертаційна праця О.М. Годованюк, в якій на основі натурних досліджень, узагальнень документальних джерел, бібліографій та іконографічних матеріалів виявлено будівельну бібліографію комплексу, а також характерні особливості окремих його споруд.

Детальні обміри та дослідження споруд дозволили розкрити та прослідкувати етапи створення Острозького ансамблю та особливості окремих його споруд, а натурні обміри та дослідження Троїцького монастиря-фортеці в с. Межирічі Острозькі дали можливість виявити новий фактичний матеріал, що відкриває характерні особливості будівництва XV ст.

На жаль, на сьогодні дослідженими виявилися лише окремі ансамблі та споруди. Не тільки віцілілі споруди, але навіть споруди, котрі внесено у список пам'яток, що знаходяться під охороною держави, вивчені ще недостатньо та вкрай нерівномірно.

Виконано дослідження та детальні обміри тільки найбільш відомих ансамблів та споруд - Луцьк, Острог, Зимно, Межирічі, Дермань. Велика кількість споруд представлена схематичними обмірами планів та одного з фасадів, укладеними в процесі дослідження (Клевань, Корець, Олика, Мильці, Луків, Любомль, Степань). Для низки пам'яток, відомих з літератури та архівних джерел, відсутні навіть схематичні обміри планів, а деякі комплекси недоступні для дослідження. При такому стані ускладнюється об'єктивний усесторонній аналіз пам'яток, їх співставлення та оцінка архітектурно-художньої цінності.

Мета статті

На основі історіографічного розгляду генези сакральних комплексів виявити особливості формування та розвитку об'ємно-просторової структури як системи в системі та визначити їх роль як форпостів оборони. Що, в свою чергу, покликано забезпечити збереження індивідуального образу храмів Волині за допомогою вияву заходів, принципів та прийомів спрямованих на гармонійний взаємозв'язок елементів просторово-планувальної структури та подальший розвиток історично сформованих сакральних комплексів.

Виклад основного матеріалу

На землях Волині в XV–XVI стт. виникає досить типовий для тогочасних суспільних відносин різновид храмових комплексів – монастир-фортеця. В цей час виникає монастирське землеволодіння, в руках ченців зосереджуються досить великі кошти, це стимулювало широке будівництво. Разом з тим, укріплені монастирі, розташовані на землях феодалів, були важливими складниками в загальній системі оборони володінь.

Монастирі-фортеці за принципом розташування на стратегічно вигідному місці, складом та конструкцією оборонних споруд фактично нічим суттєво не відрізнялись від приватних замків чи укріплень невеликих міст. При виборі місця для будівництва монастиря-фортеці, так як і для

замку, вирішальним фактором була наявність природного захисту. Це міг бути мис, що врізався в болотисту долину річки чи при злитті річок, крутий берег та інше (рис. 1).

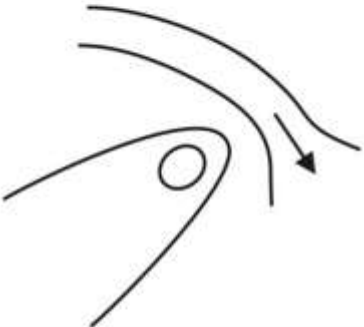

схема розміщення з урахуванням природного захисту	приклад	
<p data-bbox="261 421 555 533">Мис врізаний в болотисту долину річки</p> 	 <p data-bbox="762 613 826 636">Овруч</p>	 <p data-bbox="1161 613 1225 636">Луцьк</p>
<p data-bbox="236 902 587 936">При злитті двох річок</p> 	 <p data-bbox="786 1066 882 1088">Меджибіж</p>	 <p data-bbox="1161 1066 1257 1088">Меджибіж</p>
<p data-bbox="261 1350 555 1384">На крутому березі</p> 	 <p data-bbox="786 1514 882 1536">Бердичів</p>	 <p data-bbox="1177 1514 1241 1536">Корець</p>
	 <p data-bbox="770 1682 866 1704">Меджибіж</p>	 <p data-bbox="1161 1682 1225 1704">Зимно</p>

Рис. 1. Вибір місця для будівництва сакральних комплексів форпостів оборони. Автор Л.Гнатюк

Аналізуючи ці оборонні комплекси можна також прослідкувати ті ж закономірності розвитку та поступового ускладнення, що властиві замкам. Монастирі-фортеці наслідували прийоми планування резиденцій князів. Як і в замках оборонні споруди монастирських комплексів розміщувались по периметру двору; до їх складу часто включали житлові, а іноді й

культові споруди, пристосовані до оборони. Монастирські двори були відносно невеликі, а забудова їх була щільною (рис. 2).

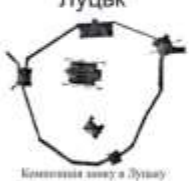

планування	об'ємно-просторові рішення	планування	об'ємно-просторові рішення	деталі
<p>Зимно</p> 	 <p>Композитив монастиря-фортеці</p>	<p>Зимно</p> 		 <p>Трибальна церква 1465-1475 рр. Висота її стіни</p>
<p>Меджибіж</p> 		<p>Клевань</p> 		 <p>Клевань. Міські укріплення</p>
<p>Острог</p> <p>Композиція замку в Острогу</p>		<p>Острог</p> 		 <p>Острог</p>
<p>Дермань</p> 	 <p>Композиція монастиря-фортеці в Устемному Другоу</p>	<p>Мильці</p> 		 <p>Дермань Устемного Другоу. Трибальний монастир-фортеця</p>
<p>Луцьк</p> 	 <p>Експозиція монастиря бернардянина</p>	<p>Луцьк</p> <p>Композиція замку в Луцьку</p>		 <p>Луцьк. Панорама на в'їзі</p>
<p>Дубно</p> <p>Міські укріплення Фрагмент планування, кінець XVIII ст.</p>		<p>Межиріч Острозькі</p> 	 <p>СВЯТОТРОЦЬКИЙ МОНАСТІР</p>	 <p>Межиріч Острозькі</p>

Рис. 2. Монастирі-фортеці. Автор Л.Гнатюк.

В монастирях-фортецях можна прослідкувати тенденцію поступового переходу від нерегулярного планування оборонного ансамблю до регулярного. Цей процес відбувався більше 150 років, його можна прослідкувати на групах найбільш характерних кам'яних укріплених монастирів, що заціліли та збереглись до нашого часу.

Монастирі-фортеці, зведені в XV ст. – це в основному невеликі укріплення мисового типу нерегулярної форми в плані. Пізніше, в кінці XV-XVI стт., в плануванні комплексів такого типу з'являються елементи регулярності – відрізки оборонних стін між баштами - прямолінійні, башти, пристосовані до ведення вогню (обстрілу), відносно рівномірно розміщені вздовж оборонних стін.

Характерним прикладом раннього монастиря-фортеці є Троїцький монастир в с.Устенське (колишня Дермань), зведений на землях князів Острозьких до середини XV ст. Здавна він широко відомий як значний центр просвітництва та книгодрукування. Розміщення монастиря характерно для укріплень мисового типу, він займає край плато, в давнину захищений з півдня ставком, а з заходу – болотистими луками. З півночі та зі сходу, з боку полів, монастир був оточений глибоким рівчаком, частина котрого, можливо, наповнювалась водою із ставка. Через рів до в'їзних воріт вів дерев'яний міст, можливо, підйомний.

Монастир-фортеця в Устенському відносяться до відносно невеликих укріплень. Захисні його споруди склалися з кам'яної оборонної стіни та одної прямокутної в плані надбрамної башти. План монастиря-фортеці відповідає абрису вершини пагорба та має форму неправильного багатокутника.

Ансамбль споруд монастиря-фортеці в с. Устенське майже не досліджений. Натурні дослідження, проведені О.М. Годованюк в 1970-1974 рр., були спрямовані на вияв історичного вигляду оборонних споруд цього ансамблю й основна увага приділялась вивченню надбрамної башти. В результаті досліджень вдалось встановити, що образ існуючої споруди склався в результаті трьох основних будівельних етапів. Перший з них – середина XV ст. В цей час надбрамна башта Троїцького монастиря була прямокутною в плані, чотиригранною, досить масивною спорудою. Монолітні стіни башти в нижній її частині лише зрідка прорізані бійницями або невеликими вікнами. Суворість образу башти дещо пом'якшувалась декоративними елементами східного та західного верхнього ярусу. Завдяки декору у вигляді аркатурного поясу, що складався з невеликих ніш, грі світлотіні на їх обрамленні та імпостах, він контрастував з нижньою частиною споруди, візуально здавався більш легким.

На четвертому, верхньому ярусі надбрамної башти було розташовано чотирнадцять бійниць: по три на південному та північному фасаді, по чотири – на східному та західному, причому розміщення останніх було обумовлено ритмом глухих декоративних аркад. Бійниці призначались для кругової оборони підступів до воріт та території монастирського двору.

В давнину надбрамна башта монастиря-фортеці в с. Устенське мала завершення зубчатим парапетом, на зразок ажурної корони, що підсилювало враження легкості верху споруди. Можливо, зубці були лише декоративним елементом, не призначеним для оборони.

Верхній, четвертий ярус надбрамної башти спочатку не використовувався для розміщення дзвонів. Немає підстав стверджувати, що вони знаходились нижче – на третьому чи другому ярусах. Звідси виникає думка, що надбрамна башта в XV ст. була виключно оборонною спорудою – основною баштою монастиря-фортеці.

Другий етап будівництва проходив в XVIII ст. Тоді виникла східна прибудова першого ярусу, що мала завершення у вигляді барочного фронтона з волютами. Найбільш значні перебудови надбрамної башти, що майже повністю змінили її вигляд, було проведено в 40-х рр. XIX ст. В цей час було закладено бійниці, змінено поділ на яруси, пробиті нові вікна, знищено верх зубчатого парапету, котрий вінчав башту, а в нижній його частині закладено та надбудовано п'ятий ярус дзвіниці, увінчану чотирьохгранним куполом. Внаслідок перебудов XIX ст. знищено характерні риси оборонного будівництва XV ст., внаслідок чого й оборона башта невеликого укріплення перетворена на дзвіницю.

Інший принцип розташування на рельєфі та планування було відтворено в оборонному комплексі Волині – монастирі-фортеці в с. Зимно. При спорудженні цього укріпленого монастиря

були лише частково використані природні рубежі та перепони. Зведений тут Святогірський Успенський монастир стоїть на лівому, високому березі р. Луги. Ансамбль сформувався протягом другої половини XV ст. Спочатку було зведено оборонні стіни, Троїцька церква та келії, а в 1495 р. – Успенська церква, побудова котрої завершила формоутворення монастиря-фортеці.

Форма плану монастиря-фортеці в Зимно свідчить про те, що його будівничі не тільки були обізнані у досягненнях фортифікаційного мистецтва свого часу, але й могли творчо опрацювати тип укріплень правильної геометричної форми та застосувати його безпосередньо до умов даної місцевості. План монастиря близький до прямокутника витягнутого зі сходу на захід. При цьому західна сторона більш прямолінійна, а північна, до складу котрої входять північна стіна келій та північна стіна Успенського собору, утворює ламану лінію. Однією з характерних особливостей оборонного будівництва в Зимно є те, що церква пристосована до вимог оборони і знаходиться у складі укріплень. Таке розміщення культової споруди є характерним для замків Волині (Острог, Староконстантинів) і зустрічається, як правило, в сакральних комплексах, де зазвичай монастирський храм займав центральне місце та був домінантою всього ансамблю.

Друга особливість монастиря-фортеці в Зимно – відсутність оборонного рову. Принцип диференціації розміщення оборонних споруд, що властиві укріпленням попередніх часів, найшов своє відображення в тому, що укріплення Зимненського монастиря розплановані з урахуванням природних умов. Монастир добре захищений крутими схилами з півночі та заходу, через це тут башти незначно виступають по відношенню до стін. Хоча, разом з цим, у вівтарі Успенської церкви влаштовано башту, котра повинна була б захищати ворота та підходи до Троїцької церкви і печер. А найменш захищені природними рубежами підходи з півдня та сходу компенсуються тим, що ці ділянки найбільш укріплені – із загальної кількості (семи) башт тут влаштовано чотири – дві кутові, в'їзна та кругла.

В кінці XVI – на початку XVII стст. завершилося формування типу монастиря-фортеці в якості оборонного комплексу з планом регулярної форми. Ансамблі, що виникли у цей час, характеризуються значно меншою залежністю від наявності природних рубежів та особливостей рельєфу. Геометрично правильні плани цих укріплень повністю відповідають вимогам оборони та зазвичай мають форму прямокутника, квадрата, трапеції з кутовими баштами.

Досить цікавим ансамблем такого типу є Троїцький монастир-фортеця в с. Межирічі Островські.

Троїцький монастир-фортеця розташований на древній околиці села, біля східної ділянки земляного оборонного валу, котрий захищав містечко Межирічі. Перші згадки про Троїцький монастир – родовий монастир кн. Острозьких – відносяться до XV ст. Ансамбль монастирських споруд сформувався в результаті двох основних етапів. До першого з них (початок XV ст.) відноситься побудова кам'яного Троїцького собору – найдавнішої споруди всього комплексу. Попередні дослідження XIX – початку XX стт. відносять його зведення до періоду кн. Івана Васильовича Острозького (праці П.Н.Батюшкова, Н.І.Теодоровича, В.Переверзева, А.Перлштейна, К.Молендзинського та інш.). В окремих роботах будівництво собору датується більш точно: 1453 та 1460 рр., але без будь-яких посилань на архівні джерела. Деякі документи називають засновника собору Януша Острозького, а часом його спорудження вважають 1612 р..

Другий етап формування ансамблю Троїцького монастиря-фортеці відноситься до початку XVII ст. Він характерний масштабними будівельними роботами, що повністю змінили початковий образ ансамблю.

В 1606 р., а з інших джерел в 1610 р. чи в 1612 р., Януш Острозький приймає католицизм, віддає Троїцький собор ордену францисканців та засновує при ньому монастир. Внаслідок цього довкола Троїцького собору виникає ансамбль споруд. З півдня та півночі до собору прибудовують симетричні двоповерхові корпуси келій з двома циліндричними оборонними

баштами на розі кожного з них. Внаслідок цих грандіозних будівельних робіт, Троїцький монастир в Межирічах на початку XVII ст. перетворюється на першокласну, на той час, фортецю – надійне укріплення на час татарських навал, міжфеодальних чвар та повстань. Окрім того на монастирському дворі зводяться господарські та житлові приміщення: біля північного корпусу келій – кухня, біля південно-східної башти – кам'яний житловий будинок, а біля північно-східної башти – будівля господарського призначення.

Оборонні башти та бастеї були домінантами композицій сакральних комплексів, вирішувались в плані квадратними, прямокутними, рідше багатогранниками неправильної форми. Масивні та зовні не приступні, часто з контрфорсами, вони мали стіни товщиною від 1,5 до 2,5 м, за поверховістю одно-, дво-, триярусні. Внутрішні приміщення – площадки для воїнів мали бійниці різноманітних конфігурацій. завершення башт вирішувалось в основному у вигляді конусних та чотирискатних дахів.

Спорудам початку XVII ст. властиві риси ренесансної архітектури, що проявляється як в характері загального задуму та об'ємно-просторовій структурі, так і в деталях, особливо декоративних. На відміну від лаконічного, дещо сурового образу Троїцького собору, споруди початку XVII ст. вирізняються пишністю та нарядністю властивими цивільному будівництву.

Третій період історії Троїцького монастиря починається з другої половини XIX ст. Він характеризується перебудовами, що в значній мірі знищили початковий вигляд завершень монастирських будівель, дахів, та іншими менш значними змінами.

Оборонні стіни, котрі оточують всю територію монастиря, утворюють в плані трапецію. Кожен з чотирьох кутів трапеції підсилений кутовою оборонною баштою. Орієнтація Троїцького собору, абсидою на схід, розташування оборонних стін майже паралельно фасадам храму, визначило орієнтацію кутових башт.

План кожної з чотирьох башт має форму правильного шестикутника. Ця форма плану повністю відповідала потребам оборони та безпосередньому призначенню башт – ведення флангового вогню вздовж стін та ліквідації "мертвого простору" біля їх підніжжя.

Незважаючи на грандіозні перебудови початку XVII ст., що перетворили монастир в кам'яну фортецю, древній Троїцький собор залишився по суті та композиційно центром ансамблю, домінантою довкола котрої було згруповано всі інші споруди.

План монастиря – це, по суті, план регулярної фортеці, що вирізняється чіткістю та логікою побудови, а кожна із споруд є невід'ємною частиною ансамблю.

Будівничі Троїцького монастиря-фортеці в Межирічах, котрий сформувався протягом XV-XVII стст., належали до різного часу, керувались в своїй роботі різними принципами, також користувались арсеналом різних архітектурних форм, що знайшло відображення в образі споруд сакрального комплексу. Більш значною видається заслуга будівничих початку XVII ст., котрі здійснили грандіозні перебудови, створили гармонійний ансамбль, котрий вражає своєю величиною та красою.

Окремо необхідно виділити окремі споруди, зокрема храми, сакральних комплексів пристосовані до потреб оборони (рис.3.). Однією з найдревніших церков, що була пристосована до оборони, є Богоявленська церква Острозького замку. Храм розташований в північно-східній частині Замкової гори, майже на краю глибокого оборонного рову, що захищав Острозький замок з півночі. Богоявленська церква зведена в першій половині – середині XV ст., про що свідчить приписка на полях рукописного помянника Дерманського монастиря, де на одній з перших сторінок розміщено родовід князів Острозьких.

Пристосування Богоявленської церкви до оборони відноситься до першої чверті XVI ст. та пов'язане з модернізацією споруд Острозького замку. В результаті заміни дерев'яно-земляних укріплень, що існували раніше, на кам'яні оборонні споруди, котрі повинні були захищати замок з півдня, заходу та частково півночі, а також після включення монументальних споруд зведених

раніше – Вежі Мурованої та Богоявленської церкви в єдину систему укріплень Замкової Гори. Острозький комплекс набув вигляду багатобаштового замку з порівняно рівномірним розміщенням башт по периметру, що забезпечувало надійний його захист.

планування	об'ємно-просторові рішення	планування	об'ємно-просторові рішення	деталі
Зимно 	 Успенська церква в оборонному мурі	Зимно 	 Успенська церква	
Острог 	 Богоявленська церква	Острог 		
Мильці 		Мильці 		
Корець 		Корець 		
Межиріч Острозькі 		Межиріч Острозькі 		
Меджибіж 		Сутківці 		

Рис. 3. Сакральні комплекси пристосовані до оборони. Автор Л.Гнатюк

Потовщення північної стіни Богоявленської церкви додатковою кладкою цегли та перетворення її в складову частину північної оборонної стіни замку призвело до влаштування в її нижній частині чотирьох бійниць. В результаті цього виникли внутрішні камери бійниць,

перекриті лучковим склепінням. Над бійницями було також влаштовано чотири вузьких вікна, облицьовані готичними арками, які, ймовірно, теж використовувались для ведення вогню.

Перетворення північної стіни Богоявленської церкви в складову частину оборонної стіни замку викликало також обладнання (в верхній частині) бойового проходу, захищеного цегляними зубцями. Нижня частина зубців добре прослідковується на фото 80-х рр. XIX ст., проміжки між ними в цей час вже було закладено цеглою. Зубці показані також на поперечному перетині Богоявленської церкви, котрий опубліковано в монографії В. Луцкевича. Необхідно також відмітити, що серед культових споруд XV-XVI стт. такий приклад – влаштування бойового проходу та зубців – окрім Богоявленської церкви, ніде не зустрічається. Зубці, що захищали обхід у верхній частині північної стіни Богоявленської церкви, за своїми розмірами та параметрами ближче до зубців, що вінчали замкові вежі, а не стіни, але більш мілкі.

В процесі "відновлення" руїн Богоявленської церкви в кінці XIX ст. від древнього замкового храму збереглась тільки північна стіна. Основна її частина залишилась в тому вигляді, в якому вона знаходилась перед "відновленням", з переобладнанням XVI ст. В бійницях нижньої частини північної стіни було влаштовано віконні заповнення з подвійними рамами. При цьому внутрішні камери бійниць стали менш глибокими, а їх шоки дещо змінили початковий напрямок. Окрім того, в другій бійниці, якщо рахувати від вівтарних абсид, найбільш пошкодженій, було влаштовано новий кам'яний блок з ключеподібним отвором. Вузькі вікна, облицьовані готичними кам'яними окладами, розташовані у верхній частині північної стіни, майже не зазнали змін. Але навіть в північній стіні, що найбільш збереглась, при відновленні було розібрано та повністю втрачено її верх, внаслідок чого знищено надзвичайно цінну деталь – бойовий прохід, захищений цегляними зубцями, що з'єднувався з кам'яною оборонною стіною замку. Після перебудови кінця XIX ст. замість бойового ходу утворився невеликий односкатний дах; сліди зубців повністю знищені.

Відповідно до цього ж принципу, органічно включено у склад оборонних укріплень Успенську церкву Святогірського монастиря-фортеці в с. Зимно, зведену в 1945 р. Вона була споруджена для посилення оборони північної частини монастирського двору, біля північної стіни, що існувала раніше, до того ж, частина цієї стіни стала північною стіною Успенської церкви. Така постановка храму дозволяла максимально використовувати площу монастирського подвір'я, що було особливо важливим, так як забудова замків та сакральних комплексів зазвичай була дуже насичена.

Як було визначено в процесі досліджень 1946-1947 рр., проведених Г.Н. Логвином, при спорудженні Успенської церкви у її об'єм, до вівтарної частини, було включено одну з оборонних башт, зведених на північній ділянці стіни. Вхід до вежі було влаштовано з вівтаря. Оборонна вежа у вівтарі Успенської церкви в плані має неправильну форму, в трьох ярусах розміщено бійниці. Ця вежа, як і інші вежі монастиря-фортеці, поєднувались між собою оборонним ходом біля бійниць оборонних стін. Для цього в західній стіні, на рівні третього ярусу було влаштовано отвір для виходу на бойовий хід північної оборонної стіни. Під час спорудження Успенської церкви прохід було закладено. Перший ярус вежі перекрыто циліндричним склепінням з цегли, прохід на другий ярус – в товщині стіни. Вхід з другого ярусу на третій був, очевидно, по дерев'яних приставних сходах. На двох рівнях гвинтових сходів, розташованих на північно-західному куті Успенської церкви, також було влаштовано бійниці з внутрішніми камерами; з них можна було вести вогонь в західному напрямку. На відміну від Богоявленської церкви Острозького замку в Успенській церкві монастиря-фортеці в Зимно не було бійниць в нижньому ярусі.

Основні обладнання захисного характеру знаходились у верхній частині церкви. В процесі попередніх досліджень було виявлено основи чотирьох кутових веж, що в різні часи переобладнувались, а в кінці XIX ст. було розібрано. В кутових вежах на двох рівнях

розташовувались бійниці. Вежі в плані мали фактично квадратну форму. Верхній ярус був, ймовірно, восьмигранним. Успенська церква своїм місцем в системі оборонних споруд та своєю структурою відноситься до типу оборонних храмів. Такі храми з'являються не раніше XV ст. Пристосування церкви до оборони викликало зміни в архітектурі та організації внутрішнього простору, що призвело до відмови від бокових куполів. Замість них було влаштовано чотири вежі по кутах, внаслідок чого формами своїх завершень церква наближається до замку. При такому вирішенні центральний купол був не потрібний і він поступово відмирає.

По своїй структурі та принципу організації оборони Успенська церква досить близька до групи храмів, котрі обладнані у відповідності з вимог оборони XV–XVI стт.

Успенську церкву в 1724 р. переобладнано. В цей час розібрано дві східні башти з метою надання храму образу католицького костелу. Очевидно, в 1865 р. під час невеликого "відновлення" Успенської церкви замість попередніх верхів, що залишилися на західних кутових баштах, було влаштовано куполи на круглих барабанах, а квадратний давній ярус залишено в початковому вигляді. Під час капітального ремонту 1891 р. було розібрано дві західні башти та замість них споруджено три цибулевидних куполи, що повністю змінило образ храму, властивий йому в XV ст.

Аналіз оборонних комплексів монастирів-фортець дозволяє визнати, що ці ансамблі відображали загальні закономірності розвитку військового зодчества.

Однією з найбільш характерних рис оборонного будівництва полягає в тому, що монастирі-фортеці формувались на місці давніх укріплених поселень, храмів, скитів. Отже, місце обране раніше, в XI–XIII стт. повністю задовольняло нові вимоги оборони. Традиції в оборонному зодстві в першу чергу прослідковуються в тому, що вирішальним фактором при виборі місця для зведення оборонних споруд все ще залишається наявність природних рубежів, особливості рельєфу, водні перепони. І хоча в оборонних спорудах зведених на Волині в XIV – другій половині XV ст.ст. прослідковується тяжіння до правильної композиції оборонного комплексу монастиря-фортеці, всі вони без винятку підпорядковані особливостям рельєфу та конфігурації площадки зведення і мають нерегулярну форму плану.

В кінці XIV–XVI стт., незважаючи на широке розповсюдження будівництва на Волині оборонних споруд з каменю та цегли, основним будівельним матеріалом залишається дерево. Дерев'яно-земляні укріплення захищали не тільки монастирі, але й королівські та магнатські резиденції, міста загалом. Відомо, що в XVI ст. існували або були зведені дерев'яні укріплення у Володимирі-Волинському, Луцьку, Степані, Чуднові, Любарі, Олиці, Лукові та інших містах та містечках.

Будівництво оборонних споруд з дерева розвивалось паралельно в часі разом з кам'яними. Незважаючи на різницю в матеріалах та конструкціях перед зодчими стояли одні й ті ж завдання, вони керувались одними й тими ж принципами та прийомами. В дерев'яно-земляних укріпленнях відбувались ті ж зміни, що і в кам'яних, – еволюція форм їх планів йшла в тому ж напрямку, оборонні споруди та захисні укріплення поступово вдосконалювались та ускладнювались.

В дерев'яно-земляних монастирських оборонних укріпленнях кінця XIV–XVI стт. безпосередньо та в більшій мірі, ніж в кам'яному будівництві, продовжувались традиції давньоруських фортифікацій домонгольського періоду. Як і раніше вирішальним фактором при виборі місця все ще залишаються особливості рельєфу, наявність природних захисних рубежів та водоймищ. Форма плану дерев'яних укріплень була нерегулярною, оскільки узгоджувалась з формою та рельєфом майданчику, на якій зводилось укріплення. На відміну від оборонного будівництва сусідніх земель, де в цей час збільшується кількість дерев'яних укріплень з планами регулярної правильної геометричної форми, на території Волині такі укріплення, як правило, не

зустрічаються. Серед дерев'яно-земляних укріплень з планом геометричної форми XV–XVI стт. відомо лише одне – це оборонні фортифікації в поселенні Степань.

Процес модернізації та вдосконалення оборонних комплексів майже одночасно охопив Середню та Східну Європу – землі Великого князівства Литовського, в склад котрого входила Волинь, Польща, Угорщина, Московське князівство, північно-руські землі.

Перебудова та переобладнання оборонних споруд у відповідності з новими вимогами в кожному конкретному випадку набирала форм характерних для даного ансамблю. Модернізація відбувалася у декількох основних напрямках та включала часткову або повну заміну дерев'яно-земляних укріплень кам'яними, збільшення кількості веж та перетворення вже існуючих укріплень в багатобаштові з відносно рівномірним розміщенням башт по периметру оборонних стін, зміни в принципі розміщення веж, котрі тепер набувають підковоподібної, або півкруглої чи круглої форми в плані: збільшення висоти оборонних стін, надбудову та підвищення веж, збільшення товщини стін та веж, підсилення їх прокладками з каменю та цегли, влаштування бійниць з внутрішніми камерами.

Висновки

Аналіз оборонних комплексів монастирів-фортець дозволяє визнати, що ці ансамблі відображали загальні закономірності розвитку військового зодчества. Більшість їх спочатку мали дерев'яні укріплення, згодом же великі монастирі почали перебудовувати ці укріплення на кам'яні (Дермань – початок XV ст.). Планування та влаштування монастирських укріплень нічим істотно не відрізняються від укріплень феодальних замків. Для них обирали найзручніші для оборони місця. В центрі монастиря, як правило, стояла церква. Частина житлових та господарських будівель розмішувались по периметру оборонних мурів і пристосовувалось до оборони, як у Дермані, Зимно, Межирічі. Інколи під мурами монастиря розташовувалось монастирське селище (Зимно, Межиріч, Дермань), яке згодом розросталось, укріплювалось та перетворювалось на значне поселення міського типу (наприклад Межиріч, Почаїв).

В систему оборонних споруд часто включалась і церква. Найчастіше для цього використовувалась лише верхня частина церкви (Зимно – Успенська церква, Межиріч – Троїцька церква, XV ст., Унів – Троїцька церква, XV ст.). Іноді до оборони пристосовувалась вся споруда (Острог – Богоявленська церква).

Монастирі-фортеці формувались на місці давніх укріплених поселень, храмів, скитів – місце обране раніше, в XI–XIII стт. повністю задовольняло нові вимоги оборони. Традиції в оборонному зодчестві в першу чергу прослідковуються в тому, що вирішальним фактором при виборі місця для зведення оборонних споруд все ще залишається наявність природних рубежів, особливості рельєфу, водні перепони. В оборонних спорудах, зведених на Волині в XIV – другій половині XV стт. прослідковується тяжіння до правильної композиції оборонного комплексу монастиря-фортеці, але всі вони без винятку підпорядковані особливостям рельєфу та конфігурації площадки зведення та мають нерегулярну форму плану.

Література:

Буравченко С. Чижевський О., 2003. Пам'ятки архітектури – Острозький і Дубенський замки, монастир-фортеця у Межирічі, тараканівський форт, меморіал "Козацькі могили" - архітектурне відображення драматичних подій в історії Волині. *Особняк*. – №3. – с. 17-29

Вечерський В.В., 2002. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: *НДІТІАМ*, –592 с.

Вечерський В.В., 2008. Українські монастирі. – К., 2008. – 400 с.

Водотика О., 2004. Архітектурно-типологічні основи формування православних храмів України (на прикладі Центрального регіону): *Дис. ...канд. архітектури: 18.00.02* – К.: – *КНУБА*. –156 с.

Гнатюк Л., 2020. Протиріччя у формуванні художнього образу сакрального простору в архітектурі ХХ століття. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. зб. Вип.56. – К.: – КНУБА.* – с.107–110. DOI: 10.32347/2077-3455.2020.56.17-31

Gnatiuk L. Terletska M., 2017. Aesthetics shaping sacred space. *Theory and practice of design. Collection of scientific papers. – Issue 11. Technical aesthetics. – К.: NAY. – с. 42–56.* DOI: 10.18372/2415-8151.11.11874

Гнатюк Л., 2010. Архітектурно-просторова організація сакральних комплексів історичної Волині. *Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури. 18.00.01. – К.: рукопис. – 160 с.*

Годованюк О.М., 2004. Монастирі та храми Волині. – К.: *Техніка*, 2004. – 176 с.

Криворучко Ю., 1997. Сакральна архітектура як об'єкт містобудівної діяльності. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-тех. збірка. Вип. 3. –К.: –КНУБА.* – с. 151-165.

Криворучко Ю., 2016. Досвід та тенденції формування сакральних місць та об'єктів у структурі міст і територій України. Досвід та перспективи розвитку міст України. *Законодавча та нормативна база містобудування. № 30. – с. 119-132.*

Куцевич В.В., 2000. Міське середовище і релігійна культура. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. зб. Вип.7. – К.: – КНУБА.* – с.107–110.

Лесик О.О., 2000. Історико-мистецькі особливості храмової архітектури Волині XVII–XVIII століття. *Дисертація на здобуття вченого ступеня канд. архітектури. – К.: рукопис. – 197 с.*

Логвин Г.Н., 1948. Архітектурний комплекс в Зимно. *Дисертація на здобуття вченого ступеня канд. архітектури. – К.: рукопис. – 137 с.*

Ричков П.А., Луц В.Д., 2004. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острожських. – К.: *Техніка.* – 192 с.

References

Buravchenko S. Chyzhevskyj O., 2003. Architectural monuments – Ostroh and Dubno castles, monastery-fortress in Mezhyrich, cockroach fort, memorial "Cossack graves" – architectural reflection of dramatic events in the history of Volyn. *Osobnyak. – Issue 3. – pp. 17-29*

Vecherskyj V.V., 2002. Lost objects of architectural heritage of Ukraine. – К.: *NDITIAM*, –592 p.

Vecherskyj V.V., 2008. Ukrainian monasteries. – К., 2008. – 400 p.

Vodotyka O., 2004. Architectural and typological bases of formation of orthodox churches of Ukraine (on an example of the Central region): *Dys. ...kand. arxitektury: 18.00.02 – К.: – КНУБА.* – 156 p.

Gnatiuk L., 2020. Contradictions in the formation of the artistic image of sacred space in the architecture of the twentieth century. *Suchasni problemy arhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tehn. zb. Issue 56. – К.: – КНУБА.* – с.17–31. DOI: 10.32347/2077-3455.2020.56.17-31

Gnatiuk L. Terletska M., 2017. Aesthetics shaping sacred space. *Theory and practice of design. Collection of scientific papers. – Issue 11. Technical aesthetics. – К.: – NAY. – pp. 42–56.* DOI: 10.18372/2415-8151.11.11874

Gnatiuk L., 2010. Architectural and spatial organization of sacred complexes of historical Volhynia. *Dysertaciya na zdobuttya vchenogo stupenya kand. arxitektury. 18.00.01. – К.: rukopys. – 160 p.*

Godovanyuk O.M., 2004. Monasteries and temples of Volyn. – К.: *Texnika*, 2004. – 176 p.

Kryvoruchko Yu., 1997. Sacred architecture as an object of urban planning. *Suchasni problemy arhitektury ta mistobuduvannya: nauk. –teh. zbirka. Issue 3. –К.: –КНУБА.* – pp. 151-165.

Kryvoruchko Yu., 2016. Experience and tendencies of formation of sacred places and objects in the structure of cities and territories of Ukraine. *Dosvid ta perspektyvy rozvytku mist Ukrayiny. Zakonodavcha ta normatyvna baza mistobuduvannya. Issue 30. – pp. 119-132.*

Kucevych V.V., 2000. Urban environment and religious culture. *Suchasni problemy arhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tehn. zb. Issue 7. – К.: – КНУБА.* – pp. 107–110.

Lesyk O.O., 2000. Historical and artistic features of the temple architecture of Volhynia of the XVII-XVIII centuries. *Dysertaciya na zdobuttya vchenogo stupenya kand. arxitektury. – К.: rukopys. – 197 p.*

Logvyn G.N., 1948. Architectural complex in Zymno. *Dysertaciya na zdobuttya vchenogo stupenya kand. arxitektury*. – K.: rukopys. – 137 p.

Rychkov P.A., Lucz V.D., 2004. Architectural and artistic heritage of the Ostrog princes. – K.: *Texnika*. – 192 p.

Lilia Gnatiuk,

Associate Professor of the Interior Design Department,

Faculty of Building, Architecture and Design, National Aviation University (NAU), Kyiv

[e-mail: adress@gmail.com](mailto:adress@gmail.com)

[orcid: 0000-0001-5853-9429](https://orcid.org/0000-0001-5853-9429)

FORMATION AND DEVELOPMENT OF SACRED COMPLEXES AS DEFENSE FORPS

© Gnatiuk L., 2020

The study is devoted to the analysis of the formation and development of sacred complexes as outposts of defense, due to the need to protect monuments of history, architecture, culture and their restoration. The purpose of the article is to identify the peculiarities of the formation and development of the three-dimensional structure as a system in the system and to determine their role as outposts of defense on the basis of historiographical consideration of the genesis of sacred complexes. Volyn has long attracted the attention of researchers. A large amount of literature published in Russian and Polish in the 19th and early 20th centuries is devoted to its history. But in much of these works, historical events are presented from positions that require critical consideration. It should also be noted that with the importance and significance of research on sacred complexes conducted in the nineteenth - early twentieth century, most of them are dominated by description rather than analysis.

Research and detailed measurements of only the most famous ensembles and structures have been performed. A large number of buildings are represented by schematic measurements of plans and one of the facades, concluded during the study. According to a number of monuments known from the literature and archival sources, there are no even schematic measurements of the plans, and some complexes are not available for research. This condition complicates the objective comprehensive analysis of monuments, their comparison and assessment of architectural and artistic value.

The article analyzes the formation and development of sacred complexes as outposts of defense. The type of sacred buildings, which is characteristic of social relations in the historical Volhynia region in the period of XV-XVI centuries, is considered. The location of monasteries-fortresses in a strategically advantageous place has been studied. The peculiarities of the choice of the place for the construction of sacred complexes as outposts of defense are revealed. A tendency of gradual transition from irregular to regular defense ensemble planning and the requirements for the modernization of sacred complexes in order to include them in the defense system have been clarified. Regularities of formation of three-dimensional structure of monasteries-fortresses and separate sacred objects adapted for defense are revealed.

Keywords: sacral complex, defense outpost, monastery-fortress, three-dimensional structure, defense structure, historical Volyn.